

Василь Ф. Баранівський*

ЗЕМЕЛЬНА РЕФОРМА В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ТА МОЖЛИВІ НАСЛІДКИ

У статті, з урахуванням принципу соціальної справедливості, висвітлені головні проблеми земельної реформи в Україні. На прикладах Римської Республіки, Російської імперії, Радянського Союзу, Європи, України проаналізована історія та ключові тенденції змін земельних реформ. Висвітлені позиції та підходи української держави, науковців до проведення земельної реформи в Україні, означені основні принципи та вимоги до забезпечення принципу соціальної справедливості в проведенні реформи. Використані праці європейських класиків та сучасних видатних мислителів в обґрунтуванні сучасних підходів до земельної реформи в Україні. Зроблені висновки та надані певні обґрунтовані рекомендації з розглянутих питань.

Ключові слова: земельна реформа в Україні; принцип соціальної справедливості; вільний ринок; неолібералізм; національний інтерес; корупція; сільськогосподарське виробництво; закони України про ринок землі.

Літ. 17.

DOI 10.32752/1993-6788-2019-1-219-12-23

Василий Ф. Барановский

ЗЕМЕЛЬНАЯ РЕФОРМА В УКРАИНЕ: ИСТОРИЧЕСКИЙ ОПЫТ И ВОЗМОЖНЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

В статье, с учетом принципа социальной справедливости, освещены главные проблемы земельной реформы в Украине. На примерах Римской Республики, Российской империи, Советского Союза, Европы, Украины проанализирована история и ключевые тенденции изменений земельных реформ. Освещены позиции и подходы украинского государства, ученых к проведению земельной реформы в Украине, обозначены основные принципы и требования к обеспечению принципа социальной справедливости в проведении реформы. Используются труды европейских классиков и современных выдающихся мыслителей в обосновании современных подходов к земельной реформе в Украине. Сделаны выводы и представлены определенные обоснованные рекомендации по рассмотренным вопросам.

Ключевые слова: земельная реформа в Украине; принцип социальной справедливости; свободный рынок; неолібералізм; національний інтерес; корупція; сільськогосподарське виробництво; закони України о рынке земли.

Vasily F. Baranivsky

LAND REFORM IN UKRAINE: HISTORICAL EXPERIENCE AND POSSIBLE CONSEQUENCES

The article, taking into account the principle of social justice, highlights the main problems of land reform in Ukraine. The examples of the Roman Republic, the Russian Empire, Soviet Union, Europe, and Ukraine analyze the history and key trends in changes of land reform. The positions and approaches of the Ukrainian state, scientists to conduct land reform in Ukraine, the basic principles and requirements for ensuring the principle of social justice in the reform are highlighted. The works of European classics and contemporary outstanding thinkers are used to substantiate modern approaches to land reform in Ukraine. Conclusions are made and certain reasonable recommendations are provided on the issues discussed.

---

¹ National Academy of Management. Kyiv. Ukraine.

Keywords: land reform in Ukraine; the principle of social justice; free market; neoliberalism; national interest; corruption; agricultural production; laws of Ukraine on the land market.

Peer-reviewed, approved and placed: 20.09.2019.

Постановка проблеми. Ключовою проблемою земельної реформи в Україні є соціальна справедливість. Саме навколо цього питання крутиться весь механізм реформи та залежать його наслідки. Не випадково навіть такі прихильники земельної реформи в Україні як І. Коломойський попереджають: «Невдала земельна реформа призведе до «кривавої революції» [10]. Погоджуємося з вірогідністю таких наслідків реформи, за умов її несправедливого проведення. В 20-му столітті Україна вже мала дві революції (2004 та 2013–2014 роки). Народ дещо заспокоївся, але (слід визнати) проблеми соціальної справедливості залишилися далеко не вирішеними. Стабілізувати ситуацію допомогли популістські обіцянки «правих» та «лівих» демагогів-політиків, війна з Росією, надія людей на нову владу тощо. Так що певний потенціал соціального вибуху залишається, а підсилений невдалою земельною реформою – може розпочатися. Тому є спільна зацікавленість науковців та управлінців держави глибше проаналізувати ситуацію, світовий та вітчизняний досвід та не допустити можливі негативні наслідки в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемам земельної реформи, соціальної справедливості, як основи її проведення, присвячено багато праць, наукових досліджень та документів (Арістотель [2], В. Баранівський [4], Н. Макіавеллі [12], Ролс Дж. [5,16]., Ерік Райнерт [6,9], В. Левкулич [11], Є. Марченко [13] та багато інших). В працях цих авторів розглянуті проблеми соціальної справедливості, рівності та нерівності (Арістотель [2] – класичний підхід), (В. Баранівський [4], Є. Марченко [13], В. Левкулич [11] та ін. – сучасний підхід в Україні), (Дж. Локк [4], Джон Стюарт Міл [6], Ерік Райнерт [6,9], Ролс Дж. [5, 16]. – сучасний європейський підхід), (Н. Макіавеллі [12] – аналіз досвіду аграрної реформи в часи Римської імперії), (О. Данилюк [15], О. Мушак [15], І. Паламар [15], О. Солонтай [17], М. Стрижак [15], І. Фурсенко [15] та ін.) – розкриті сучасні погляди на земельну реформу в Україні).

Водночас проблема земельної реформи, у зв'язку з її складністю, можливими наслідками та новою політикою української держави щодо її проведення, потребує поглибленого соціально-філософського, історичного та політико-економічного аналізу.

Мета дослідження. Метою статті є аналіз земельної реформи в Україні у її співвіднесенні зі світовим досвідом та основоположним принципом соціальної справедливості.

Основні результати дослідження. Соціологи визначають поняття «соціальна справедливість» як важливий соціально-економічний аспект життєдіяльності суспільства, без якого неможливо забезпечити ефективний розвиток. Ідея відповідності, адекватності, еквівалентності величини доходу витратам праці і капіталу становить основний зміст соціальної справедливості [4, с. 49].

Слід зазначити, що соціальна справедливість передбачає порівняльну, суб'єктивну оцінку людьми дійсного («сушого») з точки зору його відповідності певному ідеалу («належному»). У цьому зв'язку можна говорити

про те, що соціальна справедливість визначається системою оцінок й цінностей людей, моральними стандартами, тобто соціально-етичними вимогами до реально існуючих економічних відносин. Хоча оцінка справедливості тих чи інших економічних процесів носить суб'єктивний характер, проте вона при накладанні на об'єктивні умови є однією із суттєвих ознак вірності й обгрунтованості економічних рішень та заходів [4, с. 40].

Поняття про справедливість у людей можуть дуже різнитися. Для українських реалій – це різні оцінки діяльності влади та керівництва країни, різне ставлення до прийняття тих чи інших законів тощо. Різні уявлення про справедливість можуть призвести до конфліктних ситуацій в суспільстві. Соціологи зазначають, що «...усвідомлення справедливості завжди є конкретним, безпосередньо пов'язаним з повсякденним буттям людей» [4, с. 44]. На сьогодні особливо суперечливими в громадській думці сучасної України є питання щодо приватизації землі, розподілу фінансових ресурсів, тощо [4, с. 44].

Високий рівень чутливості сучасного українського суспільства до проблем справедливості має свої об'єктивні причини та історичні передумови. За роки соціальної трансформації в Україні сформувався режим олігархічного гатунку, за якого одна частина громадян, котра складає абсолютну меншість, заволоділа абсолютною більшістю суспільного багатства і отримала право вирішального слова під час прийняття будь-яких суспільних рішень; натомість інша частина, котра складає абсолютну більшість, ледь зводить кінці з кінцями і практично не має реального впливу на функціонування суспільства. Саме режим олігархічного правління є ключовим соціальним фактом, котрий актуалізує в свідомості українців проблематику справедливості, надає їй буттєвої гостроти й акцентованості [4, с. 44].

В умовах сучасної України справедливість має не лише етичне та соціально-економічне, а й істотне суспільно-політичне значення, адже саме вона визначає ефективність функціонування суспільства. Відмова від цінностей справедливості чи відсутність консенсусу з цього приводу в однаковій мірі загрожує становищу як владно-управлінської вертикалі, так і народу. За відсутності опори на ідею справедливості втілення на практиці національної ідеї – незалежно від того, наскільки аргументованою вона не була б суспільство приречене на невдачу, оскільки саме справедливість є консенсусною основою розвитку будь-яких суспільств і насамперед – суспільств перехідних, до складу яких належить сучасна Україна. У сучасному розумінні ідея справедливості все акцентованіше трансформується в ідею прав людини, серед яких домінує право на гідне життя, свободу, самореалізацію, гідні побутові умови життя тощо. Загальновизнаною нормою стає рівність можливостей у найширшому діапазоні [4, с. 47].

Справедливість в умовах сучасного українського соціуму – проблема поліаспектна, комплексна й системна. Недостатньо приймати певні закони чи проводити регулярні зустрічі представників великого бізнесу з президентом, оскільки в абсолютній більшості випадків це лише формальна знаково-символічна ритуалістика, відчужена від буттєвих реалій повсякденного життя суспільства. Головне за таких обставин – сформувати усталене уявлення про те, що існує дещо спільне, яке об'єднує соціум воедино і за самою своєю

природою та соціальною цінністю переважає будь-які партикулярні інтереси. Як сказав би в даному разі Дж. Ролз, «необхідно, щоб кожен хоча б подумки розділив долю іншого» [16].

Чимало сучасних дослідників відрекомендовують Україну розколотим суспільством, характерною ознакою якого є конфлікт фундаментних концепцій справедливості. Це своєрідний гібрид традиційного та індустріального суспільства. Зазначеному розколу і неправдоподібному симбіозу відповідає розкол уявлень про справедливість: ідея егалітарної справедливості, що притаманна, значною мірою, сучасному українському суспільству, протистоїть ідеї ієрархічної справедливості, притаманній сучасному західному суспільству. Оригінальність ситуації в Україні полягає в тому, що з точки зору класичних канонів теорії мають місце несумісні, взаємовиключні парадигми, що значною мірою зумовлює невизначеність і драматизм як сучасного суспільного статус-кво, так і перспектив його еволюціонування в оглядовій перспективі.

Політико-економічний аналіз України показує, що держава за основу розвитку взяла курс на ідеологію лібералізму, яка на практиці здійснюється в інтересах невеликої частини населення за рахунок абсолютної більшості громадян. Водночас лібералізм передбачає гарантію прав власності для кожного. Джерелом власності ліберальна справедливість вважає лише власну працю або добровільну передачу благ і цінностей іншою особою, але в жодному разі аж ніяк не шахрайське отримання суспільної власності в приватне користування.

В цьому контексті варто зауважити, що один із фундаторів лібералізму Дж. Локк розробив аргументаційно переконливу методику справедливої приватизації нічийної або суспільної власності. Згідно з цією теорією, треба дотриматися трьох вимог, що забезпечують справедливий статус приватизації. По-перше, в результаті приватизаційних процедур іншим особам має бути залишено не менше аналогічної якості благ, які приватизуються. По-друге, той, хто приватизує, має докласти свою працю до приватизованого блага – тобто приватизований об'єкт не повинен слугувати засобом непродуктивних операцій спекулятивного гатунку. По-третє, приватизація не може погіршувати становище інших – приміром, не можна здійснювати приватизацію узбережжя, оскільки це утруднює доступ інших людей до водного ресурсу [4, с. 54-55].

На жаль, жодного з наведених умов ліберальної справедливості в Україні дотримано не було. На додаток ми не отримали нічого навіть віддалено подібного до рівності політичних прав (рівності перед законом). Вміло застосовуючи принцип самовідтворення, номенклатура радянських часів зберегла за собою майже усі політичні, кадрово-управлінські, господарсько-економічні та інші привілеї [4, с. 55].

Саме з такого стану суспільства нова влада в Україні розпочинає реалізацію реформи щодо приватизації та продажу землі.

Повчальним є також історичний досвід земельних реформ у світі. Один із прикладів такої реформи в своїй відомій праці «Володар» показує відомий мислитель Н. Макіавеллі. Він описує боротьбу в Римській республіці плебеїв

з нобілями за володіння землею у зв'язку з прийняттям закону про землю. Плебеї вимагали збільшення землі за рахунок її обмеження у нобілів. Довготривала боротьба між ними з цього питання привела до збройних та кривавих сутичок, недопустимих в громадянському суспільстві, та привела до загибелі республіки [12, с. 197-199]. Правда, Макіавеллі називає ще й інші причини загибелі Римської імперії – аморальність вищих ешелонів влади та негативний вплив тогочасної Римо-Католицької церкви. Чи не маємо ми певну аналогію в сучасній Україні?

Маємо приклади з історії Російської імперії, Радянського Союзу та сучасної України. Видатний норвезький економіст Ерік Райнерт стверджує, що причина, чому в Росії в 1917-му відбулася революція, якраз у тому, що вона залишалась «фермерським суспільством» [6]. На той час більшість країн Європи стали економічно розвинутими промисловими країнами, мали потужний середній клас, систему законів та управлінських механізмів, що дали їм можливість поступово перейти до вільного ринку в світовій економіці. «А ви помилилися, – вважає Ерік Райнерт – коли повірили в пропаганду Заходу про вільний ринок». Вільний ринок не завжди відповідає інтересам держав [6].

«Актуальна для нинішніх умов (України – В.Б.) порада – лишити кордони відкритими для людей, і закрити їх для чужих товарів. Мій уже хрестоматійний приклад про спагеті – не продавайте італійцям зерно, щоб купити в них спагеті. Робіть його самі. Люди повертатимуться з мандрів тоді, коли вдома матимуть гарну і добре оплачувану роботу» [6].

Англійський філософ, економіст Джон Стюарт Міл (John Stuart Mill) у своїй книжці «Принципи економіки» описує певний обов'язковий період індустріального самозахисту для держави. «Ви не готові відправити свою семирічну дитину на ринок праці? От і нація, – пише науковець, – як дитина, повинна дозріти до того, щоб відкрити свої ринки» [6]. Таким чином Ерік Райнерт пропонує українцям дуже критично відноситись до ідеї вільного ринку, а як ліки від бідності для України Райнерт рекомендує «хороший націоналізм» і відмовитись від лібертаріанців у владі: «Хороший націоналізм – це «давайте побудуємо нашу країну», «поганий» – «давайте нападимо на сусіда»... Але я думаю, що якраз ваші неоліберали, і ті, які правлять в ЄС, стоять на заваді вашого розвитку, бо думають лише про ринки. Україні конче необхідне спільне бачення «де вона хоче бути». Але неоліберали не приведуть туди, бо вони рухаються «за вітром»: куди він дмухне, туди вони й попливли...» [9].

«Для того, щоб зрозуміти, як вам вчиняти, найкраще спостерігати за Дональдом Трампом. – радить Ерік Райнерт – «Президент США демонструє для України гарний приклад для наслідування – треба захищати свої ринки, нарощувати свої виробництва. Звичайно, не йдеться про захист вугільної промисловості. Це – божевільня в ХХІ столітті, коли є більш вигідні, екологічніші способи добування енергії» [6].

Слід відзначити, що Ерік Райнерт позитивно оцінює БЕЗВІЗ та ЗВТ для України, але закликає : **«ЛИШІТЬ КОРДОНИ ВІДКРИТИМИ ДЛЯ ЛЮДЕЙ, І ЗАКРИЙТЕ ЇХ ДЛЯ ЧУЖИХ ТОВАРІВ»** [6]. Вбачається, що українським управлінням є потреба дослухатись до порад цього науковця і в політиці щодо аграрних відносин.

Маємо також досвід аграрної політики Радянського Союзу. Крім негативних сторін слід бачити і його певні позитиви. Це – плановий підхід до управління господарством, відсутність земельних та фінансових олігархів, достатньо високий рівень механізації та хімізації с/г виробництва, колективний спосіб обробки землі та тваринництва тощо. Сьогодні маємо визнати спад сільськогосподарського виробництва в Україні, розлад с/г господарства, зменшення населення, знищення великої кількості сіл, розвалені с/г комплекси, зубожіння населення, зниження якості земельних угідь, корупцію та дерибан землі, напівкримінальне видобування корисних копалин в інтересах приватних фірм та осіб, забруднення річок, озер тощо.

Як бачимо земельна реформа в Україні розпочинається за дуже складних умов, нашарувань історичного досвіду та потребує обґрунтованих, виважених рішень. Окрім загальних суджень з цього питання маємо чимало сучасних публікацій українських науковців (Т. Висоцький, М. Сольський, О. Солонтай, Л. Тулуш та ін.), політиків, державних та громадських діячів.

Щодо сучасної реформи оцінимо висловлювання: Прихильники: Володимир Зеленський – президент України, Андрій Богдан – голова Офісу президента, Дмитро Разумков – голова партії «Слуга народу», Святослав Вакарчук – лідер партії «Голос», Владислава Рутіцька-Магалецька – член Національної ради реформ, віце-президент Sigma Bleyzer і «AgroGeneration», Леонід Корейба – керівник організації «Центр розвитку земельних відносин в Україні», Петро Порошенко – голова партії «Європейська солідарність», Президент України (2014-2019 роки), Максим Нефьодов – голова Державної митної служби. Проти реформи (з певними застереженнями та пропозиціями) висловились Юлія Тимошенко – лідер партії «Батьківщина». Із суттєвими застереженнями реформу підтримують: Микола Стрижак – президент Асоціації фермерів і приватних землевласників України, Ірина Паламар – голова Асоціації тваринників України, Іван Слободяник – голова Агро-Продовольчої Ради, Олександр Данилюк – голова РНБО, Леонід Козаченко – народний депутат БПП (Рада 8-го скликання 2014-2019 рр), Іван Мірошніченко – голова ради ГО «Бізнес – Варта», народний депутат «Об'єднання Самопоміч» (Рада 8-го скликання 2014-2019 рр), Іван Фурсенко – перший заступник керівника Всеукраїнської асоціації сільських і селищних рад, Олексій Мушак – народний депутат (Рада 8-го скликання – 2014-2019 рр, БПП), Оксана Сироїд – народний депутат «Самопоміч» (Рада 8 скликання – 2014-2019 рр) [15].

Президент України В. Зеленський рішуче підтримує земельну реформу, але виступає проти дозволу купівлі землі іноземцями. Він пропонує провести широке публічне обговорення моделі ринку землі в Україні, оскільки це питання є дуже чутливим. «По-перше, щоб розвіяти всі міфи та всі маніпуляції, які посіяли у свідомості громадян за останні 20 років. По-друге, щоб знайти оптимальне і збалансоване рішення відкритого ринку землі» [7]. У той же час президент запропонував своє бачення моделі ринку землі. «Перше і головне: земля належить українцям. У моделі, яку пропонуємо ми з урядом, купувати або продавати землю зможуть тільки українські громадяни і українські компанії» [7] – зазначив він.

Лідер партії «Голос» С. Вакарчук виступає за чітке врегулювання питання ринку землі в Україні. Сьогодні — повідомляє він — посівних площ в Україні, за даними аерозйомки, на 2 млн га більше, ніж є в реєстрі українських земель. Це означає, що кожен рік хтось у тіні засіває 2 млн га землі та наживається на цьому, не сплачуючи нічого в бюджет. Виграти від скасування мораторію повинні українські фермери. Для цього має бути обмежена кількість землі, яку можна буде зібрати в одних руках, а доступ до землі мають отримати тільки громадяни України [15].

С. Вакарчук справедливо резюмує, що «Після багатьох років свідомого саботування цієї реформи ми розуміємо, що в цьому питанні нам необхідна виважена послідовна політика. Якщо ми бездумно зробимо вільний продаж землі так, як наші політики на початку 90-х зробили з промисловістю, просто отримаємо нових олігархів — земельних» [15].

Слушними є думки М. Стрижака. «Від президента ми хочемо почути, коли буде земельна реформа і яка її кінцева мета, який аграрний устрій буде у нас в Україні. На рабах демократичне суспільство не будується, будується на вільних селянах, які працюють на своїй землі. Ми хочемо, щоб президент сказав, що ми будемо демократичне суспільство в Україні, не феодальне. Це означає, що основа демократичного устрою в Україні — середній клас, ставка на фермерів і це має бути закріплено у Конституції. Якщо скажуть, що фермерське господарство — основа аграрного устрою держави, то тоді повинен бути пріоритет розвитку саме фермерського господарства. Відповідно, буде фінансова підтримка, доступ до ринку збуту і доступ до техніки технологій» [15].

Він нагадує про реформи в промисловості та застерігає від подібних наслідків аграрної реформи: «... ті ж люди, говорили ті самі слова, давали ті ж обіцянки. В результаті 30 сімей мають всі підприємства і ніякого збільшення робочих місць, забезпечення поліпшення немає. Ми гарантуємо, що те ж саме буде з землею — вона накопичиться у 10-15 чоловік. Запустити цивілізований ринок землі без концепції та стратегії аграрного розвитку України неможливо. Так селян знищують агрохолдинги, і без державної підтримки українське село взагалі може припинити своє існування. Сьогодні існує загроза і скупки української землі власниками іноземного капіталу. Згадайте приклад Болгарії, де свого часу була відкрита вільна продаж землі, в результаті чого всі земельні ресурси виявилися в руках 22 осіб, серед яких жодного болгарина» [15].

І. Паламар наголошує, що «Набувачами земельних ділянок сільськогосподарського призначення мають бути лише громадяни України, фермерські господарства, держава чи територіальні громади в особі відповідних органів місцевого самоврядування. Участь іноземного капіталу в придбанні земель сільськогосподарського призначення повинна бути виключена повністю, або обмежена певним часовим перехідним періодом (наприклад, заборона протягом 10 років)» [15].

І. Слободяник справедливо вважає: «Ключове, що потрібно зробити перед запровадженням ринку землі — забезпечити фінансову спроможність для купівлі землі найчисельніших групи виробників агропродукції, а це 40 тис. фермерів, майже 10 тис. агропідприємств. Вони повинні мати змогу купити ту

землю, яку вони обробляють зараз, щоб не почалося рейдерського хаосу і знищення середнього виробника» [15].

Цікавою є думка О. Данилюка. Він, зокрема, наголошує: «На першому етапі впровадження відкритого ринку, право купляти/продавати землю мають отримати виключно громадяни України. Другий етап: можливо, варто допустити на ринок юридичних осіб, але за умови, що засновником є громадянин України. Мені здається, зараз абсолютно передчасно говорити про право заходити на цей ринок іноземцям. У нас немає зараз спільної позиції з цього питання і тому, знову розділяти країну через це питання — безвідповідально. Ми тоді не можемо зробити перший крок, адже намагаємося продумати дії на декілька кроків вперед...» [15].

Л. Козаченко нагадує: «Для того, щоб підготувати необхідну нормативну базу для ринку сільськогосподарських земель, потрібно вирішити низку ключових питань: бути чи не бути мораторію на продаж землі іноземцям, максимальний розмір ділянки, яка може перебувати в руках однієї особи, як зробити землю предметом іпотеки, хто контролюватиме торгівлю землею — об'єднання фермерів (як у Німеччині), Держгеокадастр чи територіальні громади» [15].

І. Мірошниченко наголошує: «Перша із моїх ключових вимог — відкривати ринок можна за умови рівних умов і конкуренції для всіх учасників ринку. Власники землі, а також ті, хто на ній працює, передусім повинні бути її конкурентоспроможними покупцями. Причому на першому етапі доступ до землі повинні отримати саме українці, а через 7-12 років перехідного періоду — поступово відкривати його для іноземців. За цей період українці зможуть скористатися своїм пріоритетним правом та зрівняються у можливостях роботи на землі та її придбанні.

Друга — доступ до дешевих кредитів для українців (власників землі, фермерів, юридичних осіб-товаровиробників). Якщо це забезпечити, то і пайовик, і орендар знатимуть, що завтра можна піти до уповноваженого або комерційного банку та під земельну іпотеку одержати потрібні кошти за доступною вартістю. Тому вони спокійно сприймуть відкриття ринку. Всі учасники ринку повинні мати рівний і конкурентний доступ до фінансових ресурсів. Якщо це зробити, тоді відкривати ринок можна — українці не втратять землю.

Держава мусить дати людям іпотечний механізм, страхування викупу, інші інструменти, щоб потенційний покупець землі міг самостійно внести при купівлі землі 20-30% від вартості суми, а 70-80% взяти у кредит на 10-15 років під 3-5% річних. Це буде та ж величина оренди, яка сплачується сьогодні на рік — \$100-120 за 1 га. Але платити будуть банку за купівлю землі для себе. Це вже зроблено в інших країнах, тож час запускати у нас.

Третя — дати альтернативу, що можна робити із цією землею, окрім як продати. Власник паю має мати змогу започаткувати власний бізнес на такій землі. В селі сьогодні дуже мало жителів залишилося. Люди старіють, молодь виїжджає. Потрібен механізм створення мікрофермерських або сімейних господарств на цих землях із допомогою держави, щоб узяти в кредит на сім'ю чи групу родичів, близьких людей (4-8 осіб) у розмірі \$150-200 тис. і зробити

теплицю, овочеву або фруктову міні-ферму, виробництво органічної продукції, сімейну молочну ферму, об'єднатися в молочний кооператив тощо. Держава має надавати свою фінансову підтримку саме на це, на види діяльності, в яких громадяни можуть виробляти конкурентну продукцію. Їх слід спрямувати у сегменти, де вони не втратять кошти. Тому проекти мають бути в нішевих сферах, де сімейна ферма стане конкурентною, а проекти — типовими, розробленими та прорахованими за участі держави» [15].

Слушно дуку висловив І. Фурсенко: «Передувати ринку землі має завершення утворення об'єднаних громад по всій Україні. Наступний крок — передача прав органам місцевого самоврядування управління й володіння землями с/г, лісового та водного фонду. Тобто все, що за межами населених пунктів (по кордону громади), переходить у власність місцевих громад. І, звісно ж, має бути завершена інвентаризація і наповнення Держгеокадастру, створення перспективного плану розвитку територій (зазначено, коли та що вони хочуть зробити). І тільки тоді продаж. Це досить швидко можна зробити, встигнувши до 20 жовтня 2020 року» [15].

О. Мушак, зокрема, вважає, що обмеження в одні руки 200-300 га — це дорога в нікуди. Бо економічно обґрунтована тваринницька ферма це 3000 голів. Під неї треба мінімум 3000 га. Відповідно малі клаптики не дозволять побудувати будь-яку ефективну модель аграрної галузі. Бо навіть для вирощування кукурудзи мінімальних земельний банк це 500 га. Якщо вже робити обмеження, то на пов'язаних осіб і у % на рівні ОТГ, району, області та країни [15].

О. Сироїд вважає, що український ринок землі можливий лише, якщо:

- Продавати землю виключно фізичним особам і виключно громадянам України;

- Продавати землю невеликими ділянками 200-300 гектарів на особу без права перепродажу впродовж 5-15 років (щоб уникнути спекуляції);

- Перед продажем дати фермерам доступ до дешевих кредитів;

- Перед тим, як землю продавати її належним чином облікувати і оцінити [15].

Безумовно, вище наведені думки та пропозиції мають бути обговорені та збалансовано враховані під час прийняття Закону про обіг земель сільськогосподарського призначення.

Вбачається, що наведені висловлювання та оцінки державних та політичних діячів, науковців, професіоналів-аграрників відображають широкий спектр суспільних інтересів в Україні. Їх висловлювання мають важливе наукове та практичне значення. Більшість з них висловили конкретні ідеї та пропозиції щодо змісту земельної реформи. Пропозиції різні, часто взаємовиключні за характером та змістом. Виникає запитання: Чи будуть враховані в проекті (а потім і в самому Законі) інтереси всіх соціальних слоїв та груп суспільства? Чи будуть всі положення закону відповідати інтересам держави та принципу соціальної справедливості стосовно всіх громадян України? На це запитання відповідь Верховна Рада, прийнявши весь комплекс відповідних законів з питань земельної реформи.

Нагадаємо, що у стінах аграрного комітету, Держгеокадастру, Мінагрополітики та за ініціативи окремих депутатів було розроблено 4 варіанти

законопроектів щодо вільного ринку сільськогосподарських земель. Четвертий законопроект (автори О. Мушак та С. Хлань), зареєстрований під №5535 передбачав, зокрема, можливість українцям купувати с/г землю до 1 січня 2020 року, а іноземцям, особам без громадянства з 1 січня 2030 року. Максимальний розмір володіння землею с/г призначення фізичною особою запропоновано – 500 га. За ціми показниками проект суттєво відрізняється від інших. Вбачається, що саме цей проект буде найбільше педальоватись у парламенті, як такий, що свідчить про європейський вектор розвитку держави. Станом на 20.09.2019 р. у Верховній Раді було два основних робочих законопроекти щодо відкриття ринку землі. Перший – який розробляв Світовий банк із залученням багатьох експертів. Другий – готували депутати.

Міністр розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства Тимофій Милованов 20. 09. 2019 р. озвучив 7 положень законопроекту про обіг с/г земель. Головні з них виглядають так:

1. Можливість купувати землі с/г призначення буде в українських фізичних та юридичних осіб, територіальних громад та держави.
2. Фінансова підтримка малим фермерам та фізичним особам, що купують малі обсяги до 500 га (компенсація відсотків, інша фінансова підтримка).
3. Концентрація власності передбачена на рівні 15% – область та 0,5% – країна.
4. Стартова ціна продажу державних/комунальних земель через торги – НГО (нормативна грошова оцінка).
5. Заборона набуття у власність ділянок громадянам та капіталу РФ [14].

Повертаючись до оцінки критеріїв, що мають забезпечити реалізацію принципу соціальної справедливості щодо землі в Україні зазначимо, що, наприклад, російський капітал та інвестори з Росії не зможуть стати покупцями української с/г землі після відкриття ринку. Таке положення буде мати позитивне критеріальне значення щодо справедливості в Законі. Але, буде ще більш важливо, не дати можливості сучасним українським олігархам, котрі заволоділи величезними фінансами в Україні, переховувують не чесно отримані гроші в офшорах та прагнуть заволодіти ще й великими земельними угіддями і, таким чином, ще більше знову наживатися за рахунок держави та інших людей. Земля в Україні має належати чесним українцям, тим хто її обробляє та приносить користь державі. «Проблеми, які існують сьогодні з обігом землі, мають бути вирішені через створення однакових правил гри для всіх. Маленький фермер чи власник має право отримати такі ж ресурси, такі ж фінансові умови, за такі ж кошти викупити і конкурувати з великим бізнесом – сірим, білим, яким завгодно. (Виділено нами – В.Б.) Прозорість ринку – це найкращий захист від тіньових схем. Сьогоднішній тіньовий ринок надає можливість тому, хто може собі дозволити найняти юристів або купити депутатів чи чиновників, і провести тіньові схеми на свою користь» [14] – вважає Міністр розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства Тимофій Милованов. Цікава думка Міністра, але, на наш погляд, дещо романтична!

Висновки. Земельна реформа в Україні є важливим фактором її розвитку та процвітання. В процесі реформи важливо головне врахувати принцип

соціальної справедливості, тобто інтереси громадян та суспільства в цілому. Це забезпечить державу, суспільство від збурень та потрясінь, забезпечить спокій та стабільний розвиток. Подальших досліджень потребує механізм реалізації реформи, її організаційного, фінансового та кадрового забезпечення. Особливу увагу слід звернути на першочергове та справедливе забезпечення доступу до землі громадян України, створення системи податків на землю та їх збору з власників (особливо великих), контролю за цільовим та якісним використанням землі тощо.

1. Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення», від 20.09.2019 року.

Projekt Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakih zakonodavchih aktiv Ukrainy schodo obigu zemel silskogospodarskogo pryznachennia», vid 20.09.2019 roku.

2. *Аристотель*. Никомахова этика / Аристотель // Собрание сочинений : в 4-х т. М. : Мысль, 1984. Т.4. С. 53-293.

Aricotel. Nykomahova etyka / Arictotel // Sobranie sochineniy : v 4-h t. – M. : Mysl, 1984. T.4. S. 53-293.

3. *Бабак О.В.* Протестний потенціал процесів доходної поляризації в сучасному українському суспільстві // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць. За матеріалами науково-методичної конференції "Харківські соціологічні читання – 2001".* Харків: Видавничий центр Харківського ун-ту ім. В.Н.Каразіна, 2001. С.203-208.

Babak O.V. Protestnyi potencial procesiv dohodnoi poliarizacii v suchasnomu ukrainskomu suspilstvi // *Metodologiiia, teoriiia ta praktyka sociologichnogo analizu suchasnogo suspilstva: Zb. nauk. prac. Za materialamy naukovu-metodychnoi konferencii "Charkivski sociologichni cytannia – 2001".* Charkiv: Vydavnychyi tsentr Charkivskogo un-tu im. V.N.Karazina, 2001. S.203-208.

4. *Баранівський В.В.* Соціальні рівність та нерівність як фактори функціонування українського суспільства. Дис. канд. філос. наук. К.: ІВО НАПН, 2013. 211 с.

Baranivskiyi V.V. Socialni rivnist ta nerivnist iak faktory funkcionuvannia ukrainskogo suspilstva. Dys. kand. filos. nauk. K.: IVO NAPN, 2013. 211 s.

5. *Берто Д.* Полезность рассказов о жизни для реалистичной и значимой социологии // *Биографический метод в изучении постсоциалистических обществ / Под ред. В. Воронкова, Е. Здравомысловой.* СПб.: ЦНСИ, 1997. №5.

Berto D. Poleznost rasskazov o zhizni dlia realistichnoy i znachimoy sociologii // *Biograficheskiy metod v izuchenii postsocialisticheskikh obschestv / Pod red. V. Voronkova, E. Zdravomyslovoy.* SPb.: CNSI, 1997. №5.

6. *Дубровик-Рохова А.* «Україні потрібне чуття... Трампа»:Ерік РАЙНЕРТ — про алгоритм рішення, які зроблять нашу країну економічно сильною: «День», 17 жовтня 2017 року.

Dubrovik-Rohova A. «Ukraini potrebne chuttia... Trampa»:Erik Paynert — pro algoritm rishen, iaki зроблять нашу krainu ekonomichno silnoiu: «Den», 17 zhovtnia 2017 roku.

7. Зеленський виступив проти продажу землі іноземцям. — РБК-Україна, Новини. Економіка, 19.09.2019 р., <https://www.rbc.ua>.

Zelenskiy vystupyv proty prodazhu zemli inozemciam. — RBK-Ukraina, Novyny. Ekonomika, 19.09.2019 r., <https://www.rbc.ua>.

8. *Ельченко О.* Открытие рынка земли: Гончарук озвучил сроки и рассказал об условиях / *Экономические новости.* 20.09. 2019.

Elchenko O. Otkrytie rynka zemli: Goncharuk ozvuchil sroki i rasskazal ob usloviiiah / *Ekonomicheskie novosti.* 20.09. 2019.

9. *Ерік Райнерт.* Чому українці забули, як це — бути багатими і чим лікувати цю «амнезію»? , «День» 27 жовтня 2015 року.

Erik Raynert. Chomu ukrainci zabuly, iak ce — buty bagatymy i chym likuvaty tsiu «amneziiu»? , «Den» 27 zhovtnia 2015 roku.

10. *Коломойський І.* Невила земельна реформа призведе до «кривавої революції», — (AgroPolit.com (гаряча агрополітика), 15 серпня 2019 року.

Kolomoyskiy I. Nevдалa zemelna reforma pruzvede do «kryvavoi revoliutsii», — (AgroPolit.com (gariacha agropolityka), 15 serpnia 2019 roku.

11. *Левкуліч В.* Роль і значення соціальної рівності у модернізації Української держави. // Науковий вісник ужгородського університету. Серія: політологія, соціологія, філософія. — Ужгород: Вісник Карпат, 2005. Вип. 2. С. 108-116.

Levkulich V. Rol i znachennia sotsialnoi ravnosti u mogernizatsii Ukrainsoi derzhavy. // Naukovyi visnyk Uzhgorodskogo universytetu. Serii: politologiya, sotsiologiya, filozofiya. — Uzhgorod: Visnyk Karpat, 2005. Vyp. 2. S. 108-116.

12. *Макиавеллі Н.* Государь / Николо Макиавеллі; пер. с ит. М. Юсима. СПб. : Азбука, Азбука-Аттикус, 2018. 512 с.

Makiavelli N. Gosudar / Nikolo Makiavelli; per. s it. M. Iusima. SPb. : Azbuka, Azbuka-Attikus, 2018. 512 s.

13. *Марченко Є.* Світоглядна еволюція європейської філософії щодо ідей справедливості / Філософія освіти, 3(5), 2006. К.: Майстер-клас. С. 199-207.

Marchenko Ye. Svitogliadna evoliutsiia evropeyskoi filozofii szhodo idey spravedlivosti / Filozofiya osvity, 3(5), 2006. K.: Mayster-klas. S. 199-207.

14. *Милованов Т.* Тимофій Милованов озвучив 7 пунктів земельного закону — перелік / (AgroPolit.com (гаряча агрополітика), 20.09. 2019 р.

Mylovanov T. Tymofiy Mylovanov ozvuchyv 7 punktiv zemelnogo zakonu — perelik/ (AgroPolit.com (gariacha agropolityka), 20.09. 2019 r.

15. Прихильники і противники зняття земельного мораторію та вільного ринку землі — 2019 / (AgroPolit.com (гаряча агрополітика), 15 серпня 2019 року

Pryhylnyky i protyvnyky zniattia zemelnogo moratorii ta vilnogo rynku zemli — 2019 / (AgroPolit.com (gariacha agropolityka), 15 serpnia 2019 roku

16. *Ролз Дж.* Теория справедливости/ Д. Ролз ; [пер. с англ. В. В. Целищева]. Новосибирск : Изд-во Новосибирского ун-та, 1995. 535 с.

Rolz Dzj. Teoriia spravedlivosti/ D. Rolz ; [per. s angl. V. V. Tseliszheva]. Novosibirsk : Izd-vo Novosibirskogo un-ta, 1995. 535 s.

17. *Солонтай О.* «Сире зняття мораторію стане... <https://agropolit.com> > interview > 605-oleksandr..

Solontay O. «Syre zniattia moratorii stane... <https://agropolit.com> > interview > 605-oleksandr..